

ДУТОР ЧОЛҒУСИДА ИЖРОЧИЛИК УСЛУБЛАРИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Хасанова Гулчеҳра Саидовна

Бухоро ихтисослаштирилган санъат мактаби ўқитувчиси

Аннотация: *Мазкур мақолада халқимиз мусиқий меъросидан жой олган дутор чолғуси, унинг ижрочилик услублари тарихи, мусиқа ижрочилиги амалиётида дутор чолғу ижросини меъёрига етказиб, устозлик даражасида фаолият олиб борган бир талай машҳур санъаткорлар ҳақида фикр юритилади.*

Калит сўзлар: *Мақом, чолғу куй, дутор, тескари зарблар, дутор ижрочилиги, хонаки овоз, метроритмик усуллар, созанда, “Шашмақом”, “Хоразм олти ярим мақомлари”, маъмулий, “Хоразм мусиқий тарихчаси”, жўрнавозлик, мумтоз куй.*

Ўзбек халқ чолғулари ижро амалиётида – танбур, рубоб, дутор, ғижжак, чанг, най, сурнай, қонун, дойра каби ҳар томонлама мукамал созлар мавжуд. Ҳар бир чолғу ўзининг шаклланиш ва такомиллашиш тарихига эга. Дутор чолғулар орасида ўзининг табиати, нозиклиги, сирли садоси билан ажралиб турган. Чолғу садосининг унчалик кескин бўлмаганлиги, майин ва хонаки овозга эгаллиги бунга асосий сабаб бўлган. Бу жиҳатлар айтилган пайтда ҳам сақланиб қолган. Азал-азалдан дутор кўпроқ аёллар ижро амалиётида кенгроқ оммалашганининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шунда. Ўтмиш давомида дутор ижрочилигининг турли йўналишлари юзага келган. Халқ ижодиёти амалиётида, яққанавоз ва жўрнавоз соз, ҳаттоки анъанавий услубда ўзининг махсус мақом йўллари яратилишига ҳам сабаб бўлган. Бунга ёрқин мисол Хоразм дутор мақомларидир. Демак, дутор ижрочилиги ўзининг серқирралиги билан аҳамиятли. XX асрга келиб дутор ижрочилиги профессионал даражада ривожини топди. Яққан соз ижрочилиги, айниқса, устозона услубда ўз ўрнига эга бўлди. Натижада дутор ижрочилигида воҳа ва шахсий ижро услублари шаклланди ва оммалашди. Бундай ижро услубларининг пайдо бўлиши сознинг инсон табиати қирраларини янада кенгроқ очиқ беришга имкон яратди.

Дутор ижрочилигининг кенг оммалашуви ижрочининг самарали меҳнати натижасидир. Шинавванда-тингловчилар бир-биридан сержило, ранг-баранг асарлар ва сирли ижро услубларга ошно бўлиб бордилар. Услублар вақт ўтиб ўз-ўзидан ижро мактабларига айланди. Хоразм дутор ижрочилиги мактаби ёки Қўқон ижро мактаби ана шундай анъаналар асосида юзага келганлиги бегумон. Фарғона-Тошкент воҳасининг дутор ижрочилик услублари ҳам жуда ранг-баранг эканлигини айтиб ўтиш лозим. Чунки, бу воҳада ижро услублари кўп. Фақат Қўқон дутор ижрочилик мактабининг ўзигина, ўзига хос анъаналар

билан суғорилган. Бу анъаналарни биргина “Қўқонча” асарида ҳам кўриш мумкин. Дуторнинг шахдам шиддатли талқини, зарбларининг ранг-баранглиги, чап ва ўнг қўллар моҳирлиги ва жозибалилиги услуб ижрочилигининг мағзи ҳисобланади.

Ижрочилик мактаблари юзага келишида алоҳида ижро услубларнинг аҳамияти катта. Шунинг учун Фарғона-Тошкент воҳада биз кўпгина шахсий дутор ижрочилик услублари шаклланганининг гувоҳи бўламиз. Мусиқа ижрочилиги амалиётида дутор чолғу ижросини меъёрига етказиб, устозлик даражасида фаолият олиб борган бир талай машҳур санъаткорлар ўтган. Зоҳиджон Обидов, Фахриддин Содиқов, Маҳмуд Юнусов, Ориф Қосимов, Ғулом Қўчқоров каби устоз санъаткорлар шулар жумласидандир. XX асрда дутор ижрочилигининг ривожини айнан мана шу устозларнинг самарали ижодий фаолиятлари билан боғлиқ бўлган. Лекин, ҳар бир санъаткорнинг дутор ижрочилигида ўзига хос чертиш ёки чалиш усули бўлган. Бу дутор ижро этганда чап ёки ўнг қўл ҳаракатларида ўз ифодасини топган. Ижро амалиётида ҳам шу созанда номи билан муҳрланиб қолган. Жумладан, ана шундайлардан бири ўз замонасида моҳир созандачилик даражасига эришган, дутор ижроси билан элга танилган Зоҳиджон Обидовдир. Зоҳиджон Обидов ижрочи бўлиш билан бирга ижод билан ҳам шуғулланган. Шу ҳолат унинг дутор ижрочилигида турли метроритмик усулларни излашига сабаб бўлган. Чунки, Зоҳиджон Обидовнинг дутор ижрочилик услубларида ўнг қўл ҳаракати алоҳида алоҳида аҳамият касб этган. Созанда шахсий ижро услубининг негизи ҳам унинг ўнг қўл ҳаракати билан боғлиқ. Қўл бармоқлари ва бериладиган зарбларнинг турли кўриниш ва шакллари ҳамда урғуларни ранг-баранг ишлатишда, тескари зарбларни ўрнига қўйиб акс эттириш услубининг заминидир. Зоҳиджон Обидов асосий диққатни ўнг қўлга қаратиб, куйни ранг-баранг усуллар ва зарблар билан безайди. Асарга жозоба бахш этувчи ҳаракатларни кўпайтиради. Лекин, у чап қўлга эътиборсиз бўлган. Бу услуб ҳам ижрочиликнинг ўзига хос томонлари сифатида амалиётда муҳрланган. Зоҳиджон Обидов услубига акс характерга эга бўлган ва эл орасида машҳурликка эришганлардан, таниқли дуторчи созанда, устоз санъаткор – Маҳмуд Юнусовдир. Маҳмуд Юнусов дутор ижрочилигида ўзига хос услуб, аниқ бир тугал мақомга эга бўлган. Биринчидан, ижро дастури, яъни шу услуб доирасида юзага келган мусиқий намуналар ёки асарлар туркумлари; иккинчидан, асарларнинг таркибий жиҳатлари ва албатта ижрочиликдаги ўзига хос хусусиятлардир. Ушбу принципларсиз ижрочиликни мактаб даражасида тасаввур этиш қийин. Лекин, масалани иккинчи томони, мактаб даражасига эришиш учун вақт, ижод, ижрочилик амалиёти асосий аҳамият касб этади.

Хоразм дутор ижрочилик мактабида юқорида эслатиб ўтилган барча принциплар амалиётда шаклланганининг гувоҳи бўламиз. Амалиётда келган дутор мақомлари эса, “Шашмақом” ёки “Хоразм олти ярим мақомлари” каби ички мураккаб функционал тартиблардан фарқлироқ, содда ва мақомлар

йўлига мансуб ҳолда шаклланганлиги мутахассислар томонидан эътироф этилади. Мулла Бекжон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзодалар ўзларининг “Хоразм мусиқий тарихчаси” китобларида “Дутор мақомлари деганда бир тарафдан мумтоз мусиқа, иккинчи томондан эл куйлари дейиладиган маъмулий (амалдаги) бутун бошли асарлар тушунилади”, дея таъкидлайдилар. Бундай адабиётларда халқ орасида машҳурликка эришган ва мумтоз йўлда яратилган алоҳида мусиқий намуналар дутор мақомлари дейилган деган фикрга келиш мумкин.

Дутор сози қуйидагича таърифланган ўринлар мавжуд: - “Дутор сози Хоразм ўлкасида халқ орасида танбурдан ортиқмоч суратда тарқалган бўлсада, танбур қадар тартибда интизом остина олинмагандур. Гарчи дутор нағмалари танбур нағмалари қадар бўлсада, танбурга берилган аҳамиятни дутор нағмаларина бера олмаганлар. Чунки, чертилиш ёқидан қараганда танбурдан қийинроқдир”. Бу фикр эса дутор мақом ижрочилигида танбурчалик моҳир бўлмасида, мураккаб ва ўзига хос услубга эга бўлганини баён этади. Шу боис бўлса керак, Хоразм дутор ижрочилик услуби зарбларга бой, ранг-баранг ва энг муҳими Хоразм воҳасига хос “шовқинли” ижро услуби сифатида алоҳида қайд этилади. Бу ижро ўнг қўл ҳаракатларини чолғу қопқоғига ишқалаб чалиш билан характерланади. Ушбу воҳанинг Маткарим Ҳофиз, Жуманиёз ота Ҳайитбоев, Шариф Ботир, Нурмуҳаммад Болтаев, Юсуф Жаббор каби машҳур дуторчиларининг ижро йўллари алоҳида эътироф этиш ўринлидир.

Хоразм дутор ижрочилик услубига нисбатдан Самарқанд ижро йўли ўзгача эканлиги Абдурауф Фитрат томонидан ҳам қайд этилган. У “Бу кунларда бизнинг энг машҳур дуторчимиз самарқандлик Ҳожи Абдулазиз қўлини тахтага урмай чалғони учун унинг дутори ҳавас билан тингланадир”, - деб у самарқандлик Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловнинг дутор орқали танитган. Бу услуб асосида ўнг қўл ҳаракатининг тўғрилиги, бир хиллик хусусият касб этиши, эластик ҳаракатлардан ва майда зарблардан мустасно эканлиги туради. Лекин услубнинг муваффақияти ва халққа манзур бўлиши чап қўл ижро жозибасида мужассамлашган. Маҳмуд Юнусов ижрода чап қўл билан ўзбек миллий сайқал ва қочирим-безакларни жуда моҳирона ишлата олган. Бу эса дутордан таралаётган оҳангнинг сержило ва серсайқал янграшига замин бўлган.

Халқ орасида, айниқса, дуторни ўрганиш мезонларида ижрочиликка хос техник жиҳатларни яхши ўзлаштириш доимо самаралилиги билан алоҳида аҳамиятли бўлган. XX аср дутор ижрочилиги ҳам халқ чолғуларининг академик ижро услуби билан туташганлигини қайд этиш лозимдир. Чунки, бу услуб дутор оиласи чолғулари ривожини юзага келишига сабаб бўлган. Дуторнинг техник жиҳатдан моҳир ижросига асосланган услуб машҳур устоз дуторчи Ориф Қосимов номи билан боғлиқ. Дутор ижрочилигининг анъанавий

йўналишида ўзига хос жозибали услуб инъом этган икки забардаст устозларни эътироф этиш жоиз.

Замонавий дутор ижрочилиги ранг-баранг услублар билан бойиб, ўз тараққиёти жараёнида ва давр талаби доирасида ривож топиб бормоқда. Бунга, дуторнинг ўқув тизими жараёни, яъни мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув муассасаларининг дастуридан жой олганлиги ҳам мисол бўла олади. Чунки, дутор ўзбек халқининг қадимий ва ҳамиша замонаси билан ҳамоҳанг яшаб келган севимли созларидан биридир.

Дутор азал-азалдан Ўрта Осиёнинг турли воҳаларида ўз шеваси ва анъанаси асосида истеъмолда бўлиб келган. Халқ оммавий ижро йўллари, дайди ва ёввойи ижро йўллари ҳамда анъанавий мумтоз ижро йўллари доимо халқ дутор ижрочилик амалиётини безаб келган. Дутор аслида, халқона услубга мойиллиги билан мумтозлик даражасигача ривожланган. Дутор халқ чолғу ижрочилик амалиётида ўз ўрнига эга бўлган ва турли чолғулар билан жўрнавозликда, давр маданияти ривожига муносиб ўрин тутган, ҳамда керакли чолғу сифатида қадрланган. Шу боис бўлса керак, бизнинг замонамизга келиб дуторнинг хилма-хил таркибий ансамбллари, якканавозликда услублари янада кўпайди. Ёшларнинг бунга ижобий муносабатда бўлиб, уни қабул қилиши қувонарли ҳолдир. Ёшларни дутор ижрочилиги сирларини ўрганишга интилиши эса унинг келгуси тараққиётидан дарақдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш.Б.Матякубов “Анъанавий ижрочилик тарихи” Т.: “Ўқитувчи”, 2015й.
2. О.Матёкубов “Мақомот” Т.: “Мусиқа”нашриёти, 2004й.
3. Ю.Ражабий, И.Акбаров “Ўзбек халқ мусиқаси тарихи” Т.: “Ўқитувчи”, 1981й.
4. Б.И.Саримсоқов “Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди” Т.: 1990й.